

تحلیل جایگاه و ابعاد مختلف دعا در نهج البلاغه

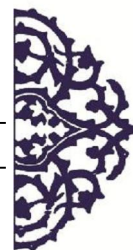
امیرالمؤمنین علی (علیه السلام)

سعید صحابت انور^۱، معصومه کیان مهر^۲، الناز حکمتی رشاد^۳

شناسه دیجیتال (DOI): 10.22084/DUA.2025.30454.1131

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۱۱ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۱۹

چکیده

با توجه به این که دعا در نهج البلاغه صرفاً یک رفتار عبادی نیست، بلکه ابزاری برای تعمیق باورهای دینی، اصلاح اخلاقی و ارتقای اجتماعی محسوب می‌شود، بررسی نظام‌مند ابعاد آن ضروری است. مسئله اساسی این پژوهش، شناسایی و تحلیل ابعاد مختلف دعا در نهج البلاغه است. هدف از پژوهش حاضر تحلیل جایگاه و ابعاد مختلف دعا در نهج البلاغه است و با استفاده از روش توصیفی و رویکرد کیفی (تحلیل محتوا) به شیوه تحلیل زمینه‌ای (نظریه داده‌بنیاد) انجام گرفته است. این روش به‌خاطر قابلیت آن در استخراج الگوهای مفهومی و تبیین روابط معنایی میان مفاهیم دعا در متن نهج البلاغه انتخاب شد؛ تحلیل نظام‌مند دعا در این متن، مستلزم کشف تعاملات بین ابعاد مختلف آن و مدل‌سازی ساختار مفهومی آن است. داده‌ها از طریق مطالعه اسنادی و کتابخانه‌ای گردآوری و با استفاده از نرم‌افزار MAXQDA ۲۰۲۲ در دو مرحله کدگذاری باز و محوری تحلیل شده‌اند. یافته‌ها نشان داد که در کتاب ارزشمند نهج البلاغه از زبان مولای متقیان علی (علیه السلام) جایگاه دعا، به‌طور ویژه و مبسوط بیان گردیده است. در این واکاوی ۷ بُعد (اعتقادی و معنوی، جهاد اصغر، اقتصادی، فردی، اجتماعی، اخلاقی، سیاسی) و ۷ مؤلفه (توحید، عدل، نبوت، امامت، معاد، تهذیب اخلاق و عاطفی) از متن نهج البلاغه استخراج و تنظیم گردید. به‌منظور تبیین بهتر یافته‌ها، ابعاد و مؤلفه‌های کدگذاری محوری در قالب یک مدل مفهومی سامان‌دهی شدند.

کلیدواژه‌ها: امام علی (علیه السلام)، تحلیل، داده‌بنیاد، دعا، نهج البلاغه

۱- گروه علوم تربیتی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه فرهنگیان همدان. (نویسنده مسئول) Sahabatanvar98@gmail.com

۲- دانشجوی کارشناسی ارشد، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی ملایر، massumeh.kianmehr98@gmail.com

۳- کارشناسی ارشد روانشناسی تربیتی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی همدان، HekmatiElnaz99@gmail.com

۱. مقدمه و بیان مسئله

به درستی که نهج البلاغه به عنوان «آخر القرآن» نام گذاری شده است (دین پرور، ۱۳۹۲: ۷). امام علی (علیه السلام)، درباره همراهی اش با پیامبر (ص) چنین می فرماید:

«وَلَقَدْ كَانَ يُجَاوِرُ فِي كُلِّ سَنَةٍ بِحِزَاءِ فَأَزَاهُ وَلَا يَرَاهُ غَيْرِي وَلَمْ يَجْمَعْ بَيْتٌ وَاحِدٌ يُؤْمِنُ فِي الْإِسْلَامِ غَيْرَ رَسُولِ اللَّهِ (صلى الله عليه وآله) وَخَدِيجَةَ وَأَنَا ثَالِثُهُمَا أَرَى نُورَ الْوَحْيِ وَالرَّسَالَةِ وَأَشْمُ رِيحَ الْبُيُوتَةِ وَلَقَدْ سَمِعْتُ رَنْتَةَ الشَّيْطَانِ جِئَنَ نَزَلَ الْوَحْيُ عَلَيْهِ (صلى الله عليه وآله) فَقُلْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ مَا هَذِهِ الرَّنَّةُ فَقَالَ هَذَا الشَّيْطَانُ قَدْ آيَسَ مِنْ عِبَادَتِهِ إِنَّكَ تَسْمَعُ مَا أَسْمَعُ وَتَرَى مَا أَرَى إِلَّا أَنَّكَ لَسْتَ بِنَبِيٍّ وَلَكِنَّكَ لَوَزِيرٌ وَإِنَّكَ لَعَلَى خَيْرٍ» (خطبه/۱۹۲)؛ «پیامبر (صلى الله عليه وآله و سلم) چند ماه از سال را در غار حراء می گذراند، تنها من او را مشاهده می کردم و کسی جز من او را نمی دید، در آن روزها، در هیچ خانه اسلام راه نیافت جز خانه رسول خدا (صلى الله عليه وآله و سلم) که خدیجه هم در آن بود و من سومین آنان بودم. من نور وحی و رسالت را می دیدم، و بوی نبوت را می بوییدم من هنگامی که وحی بر پیامبر (صلى الله عليه وآله و سلم) فرود می آمد، ناله شیطان را شنیدم، گفتم ای رسول خدا، این ناله کیست؟ گفت: شیطان است که از پرستش خویش مأیوس گردید و فرمود: علی! تو آنچه را من می شنوم، می شنوی، و آنچه را که من می بینم، می بینی، جز این که تو پیامبر نیستی، بلکه وزیر من بوده و به راه خیر می روی».

در آیه مباحله آمده است:

«فَمَنْ حَاجَكَ فِيهِ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ فَقُلْ تَعَالَوْا نَدْعُ أَبْنَاءَنَا وَأَبْنَاءَكُمْ وَنِسَاءَنَا وَنِسَاءَكُمْ وَأَنْفُسَنَا وَأَنْفُسَكُمْ ثُمَّ نَبْتَهِلْ فَنَجْعَلْ لَعْنَتَ اللَّهِ عَلَى الْكَاذِبِينَ» آل عمران/۶۱؛ «هرگاه بعد از علم و دانشی که (درباره مسیح) به تو رسیده است، (باز) کسانی با تو به محاجه و ستیز برخیزند، به آن ها بگو: بیایید ما فرزندان خود را دعوت کنیم، شما هم فرزندان خود را، ما زنان خویش را دعوت نمایم، شما هم زنان خود را، ما از نفوس خود دعوت کنیم، شما هم از نفوس خود، آن گاه مباحله کنیم و لعنت خدا را بر دروغ گویان قرار دهیم».

در این آیه عبارت «وَأَنْفُسَنَا: و خودمان را» تنها به حضرت علی (علیه السلام) اشاره دارد؛ زیرا پیامبر (صلى الله عليه وآله و سلم) دعوت کننده است و دعوت کننده نمی تواند خود را دعوت کند؛ از این رو، مدعو باید فرد دیگری باشد (طبرسی، بی تا: ۱۰۲/۴ - ۱۰۳). دعا، به منزله یکی از ارکان عبادت، مورد تأکید پیامبر (صلى الله عليه وآله و سلم) است: «الدُّعَاءُ مُخُّ الْعِبَادَةِ» دعا به منزله مغز عبادت است (بحار الانوار، ج ۹۰: ۳۰۰). قرآن کریم نیز بر اهمیت دعا تأکید دارد و در این راستا می فرماید:

«وَقَالَ رَبُّكُمْ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ» (غافر/۶۰). «مرا بخوانید تا شما را اجابت کنم. بی گمان کسانی که از عبادت من تکبر می‌ورزند، به زودی با خواری وارد جهنم خواهند شد».

این آیه، دعوتی از سوی خداوند به تمام بندگان است که آنان را به دعا و درخواست از او ترغیب می‌کند و وعده قطعی به اجابت دعاهایشان می‌دهد (طباطبایی، ۱۳۷۸: ۵۱۹/۱۷).

این بیان امام علی (علیه السلام) نشان‌دهنده جایگاه برجسته دعا در اندیشه ایشان است: «وَأَعْلَمُ أَنَّ الَّذِي بِيَدِهِ خَزَائِنُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ قَدْ أَذِنَ لَكَ فِي الدُّعَاءِ وَتَكْفَّلَ لَكَ بِالْإِجَابَةِ» (نهج البلاغه، نامه ۳۱)؛ «او بدان آن کسی که خزانه‌های آسمان‌ها و زمین در دست اوست، به تو اجازه‌ی دعا و درخواست کردن را داده و برای تو ضمانت اجابت را فرموده است و تو را امر نموده که از او درخواست کنی تا به تو عطا کند و از او طلب رحمت کنی تا بر تو رحم آورد».

با مطالعه پژوهش‌های پیشین، مشاهده می‌شود که عمدتاً بر جنبه‌های توصیفی دعاها در نهج البلاغه متمرکز بوده‌اند و کمتر به تحلیل ساختاری و مفهومی آن‌ها پرداخته‌اند. بسیاری از این مطالعات، فاقد رویکرد تحلیلی جامع برای دسته‌بندی دعاها و کشف ارتباطات معنایی میان آن‌ها هستند. این امر موجب شده است که درک کاملی از ابعاد مختلف دعاها، امام علی (علیه السلام) و جایگاه آن‌ها در آموزه‌های ایشان فراهم نیاید؛ بنابراین، نیاز به یک تحلیل جامع و سیستماتیک از دعاها، نهج البلاغه که به ساختار مفهومی و ابعاد مختلف آن‌ها توجه کند، احساس می‌شود. در این راستا، پژوهش حاضر با استفاده از روش نظریه داده‌بنیاد و مراحل کدگذاری باز و محوری تلاش دارد تا ابعاد مختلف دعاها، نهج البلاغه را کشف و تحلیل کند و به شکاف‌های موجود در مطالعات پیشین پاسخ دهد.

۱-۱. پیشینه پژوهش

پژوهش‌های متعددی به بررسی دعا و نیایش در نهج البلاغه پرداخته‌اند، اما غالب این مطالعات، رویکردی توصیفی داشته و کمتر به تحلیل نظام‌مند ابعاد دعا پرداخته‌اند. به‌عنوان نمونه، اقبال و همکاران (۱۳۹۴) در پژوهشی دستورالعمل‌ها و دست‌آوردهای دعا در نهج البلاغه را واکاوی کرده‌اند و به تبیین آداب و اصولی از دعا مثل چارچوب جمع داشتن و تبیین دعا با موضوعات اقتصادی، اخلاقی، مصالح عمومی و حکومتی، نعمت‌های کلی و مالی پرداختند؛ اما به تحلیل ساختاری و ارتباطات مفهومی دعاها توجه نداشته‌اند. جهان‌دیده (۱۳۹۷) در پژوهش خود با عنوان دعا و نیایش راهی به‌سوی پیشرفت و تکامل معنوی انسان با تکیه بر قرآن و نهج البلاغه، با استناد به آیاتی از قرآن و بخش‌هایی از نهج البلاغه، به بررسی

آداب دعا و موانع اجابت آن پرداخته است. وی برخی از شاخص‌ترین دعا‌های نهج‌البلاغه را شناسایی کرده و ارتباط آن‌ها را با مفاهیمی چون دین‌داری، همراهی با نیکان و عدم طغیان در برابر نعمت‌های الهی مورد بررسی قرار داده است. باین‌حال، این پژوهش رویکردی توصیفی دارد و فاقد چارچوب تحلیلی برای دسته‌بندی مفهومی دعاها بوده و تحلیل نظامندی از ادعیه است. همچنین، حافظی و میرزایی (۱۳۹۸) نیز در پژوهشی، اسلوب و فلسفه دعا از منظر امام علی (علیه‌السلام) را بررسی و مفاهیمی همچون آخرت‌گرایی، هدایت‌گرایی، استغفارگرایی و دین‌گرایی را به‌عنوان محورهای اصلی دعا‌های آن حضرت شناسایی کرده‌اند؛ باین‌حال در این مطالعه، ارتباطات معنایی میان دعاها و دسته‌بندی نظام‌مند آن‌ها بر اساس یک الگوی مفهومی موردتوجه قرار نگرفته است.

پژوهش‌های پیشین عمدتاً بر جنبه‌های توصیفی دعاها در نهج‌البلاغه متمرکز بوده و به تحلیل ساختاری و مفهومی آن‌ها توجه کافی نداشته‌اند. این مطالعات چارچوبی تحلیلی برای دسته‌بندی دعاها و کشف ارتباطات معنایی میان آن‌ها ارائه نمی‌دهند. در مقابل، پژوهش حاضر با بهره‌گیری از روش نظریه داده‌بنیاد، به تحلیل عمیق بیانات دعایی امام علی (علیه‌السلام) پرداخته است. به گونه‌ای که بدون فرض اولیه، مفاهیم و ابعاد دعا بر اساس کدگذاری باز و محوری استخراج شده‌اند. برخلاف پژوهش‌های پیشین که تنها به ذکر مصادیق دعاها اکتفا کرده‌اند، این پژوهش با استخراج الگوی مفهومی و دسته‌بندی نظام‌مند به شناسایی ابعاد و جایگاه دعا در منظومه فکری امام علی (علیه‌السلام) می‌پردازد. این رویکرد نوآورانه، پژوهش حاضر را از مطالعات پیشین متمایز و خلأهای موجود را برطرف می‌کند و درک عمیق‌تری از جایگاه دعا در نهج‌البلاغه ارائه می‌دهد. در نهایت، این پژوهش با ترسیم نقشه مفهومی از ساختار دعا در نهج‌البلاغه، نشان می‌دهد که دعا نه تنها یک عمل عبادی، بلکه سازوکاری برای تحول فردی و اجتماعی در نگاه امام علی (علیه‌السلام) است.

۲-۱. ضرورت و اهمیت پژوهش

در دعا، انسان می‌تواند به دو روش عمل کند. یکی با زبان خود و دیگری با استفاده از کلام اولیا الهی، اما چون عقل انسان محدود است و نمی‌داند چه چیزهایی را از خداوند بخواهد، اولیا الهی به‌عنوان راهنما عمل می‌کنند و به ما می‌آموزند که چه درخواست‌هایی از خداوند مناسب و ضروری هستند. بررسی احادیث نشان می‌دهد که در طول زندگی، انسان نمی‌تواند به‌تنهایی درخواست‌هایی مؤثر و ارزشمند از خدا داشته باشد، بنابراین بهتر است از دعا‌های اولیا الهی استفاده شود (همان: ۴۰). امام علی (علیه‌السلام) فرمودند:

«الدَّعَاءُ مَقَاتِلُ النَّجَاحِ وَ مَقَالِيدُ الْفَلَاحِ» (بحارالانوار/۳۴۱/۹۰). «دعا کلیدهای موفقیت و گشایش‌های رستگاری است»؛ بنابراین شایسته‌ترین دعا، دعایی است که از دلی پاک و باتقوا فرستاده شود و در نیایش با قاضی‌الحاجات وسیله‌رهایی و رستگاری باشد (اردکانی، ۱۳۸۸: ۳۰۲ - ۳۰۳). با توجه به این‌که دعا در نهج‌البلاغه صرفاً یک رفتار عبادی نیست، بلکه ابزاری برای تعمیق باورهای دینی، اصلاح اخلاقی و ارتقای اجتماعی محسوب می‌شود، بررسی نظام‌مند ابعاد آن ضروری است. اهمیت این موضوع در نقش بنیادین دعا به‌عنوان وسیله‌ای برای تعالی معنوی، اصلاح فردی، اجتماعی و تقویت رابطه انسان با خداوند نهفته است. با توجه به تأثیر دعا در هدایت فکری و تربیتی، بررسی دقیق آن می‌تواند در حل مسائل اخلاقی و معنوی جامعه امروز مؤثر باشد. نبود چنین تحلیلی ممکن است منجر به درک ناقص از آموزه‌های این اثر ارزشمند شود. دعا در جامعه دینی علاوه بر تأمین تغذیه روحی، می‌تواند به ایده‌پردازی و پیشبرد علوم انسانی اسلامی کمک کند. بنابراین جامعه علمی باید نگرش خود را نسبت به کاربرد دعاها ارتقا دهند و نگاه عمیق‌تری به دعاها داشته باشد (اسعدی، ۱۴۰۲: ۴۱).

ازاین‌رو، واکاوی جامع دعا در نهج‌البلاغه، ضمن تقویت مبانی نظری، می‌تواند در حوزه‌های تربیتی، اخلاقی و معنوی کاربرد داشته باشد.

۱-۳. هدف، روش و مسئله پژوهش

این پژوهش در تلاش است با هدف بنیادی و ماهیتی توصیفی به شیوه کیفی و داده‌بنیاد و با نگاهی جامع به تحلیل جایگاه و ابعاد مختلف دعا در نهج‌البلاغه بپردازد. روش داده‌بنیاد که توسط گلیسر و اشتراوس در سال ۱۹۷۶ معرفی شده است (باباصفری، ۱۳۹۸: ۱۲)، رویکردی استقرایی و اکتشافی به‌شمار می‌رود که به پژوهشگران این امکان را می‌دهد تا بر مبنای داده‌های واقعی، نظریه یا تئوری جدیدی را تدوین کنند. در این روش، پس از انتخاب جامعه و نمونه‌گیری، تمامی مصاحبه‌ها، متون، فیلم‌ها، تصاویر و فایل‌های صوتی مرتبط با سؤال تحقیق، طی سه مرحله کدگذاری (باز، محوری و انتخابی) مورد بررسی قرار می‌گیرند تا محقق بتواند به کشف نظریه برسد (کوربین و اشتراوس، ۲۰۱۴). لذا محقق با مطالعه اسنادی و کتابخانه‌ای با کمک نرم‌افزار MAXQDA ۲۰۲۲، به تحلیل مفاهیم دعا از دیدگاه امام علی (علیه‌السلام) در خلال متن نهج‌البلاغه، طی دو مرحله کدگذاری (باز و محوری) می‌پردازد تا با ارائه مدل مفهومی و ساختارمند از دعا در اندیشه امام علی (علیه‌السلام)، به درک جامع و عمیقی از ابعاد مختلف دعا در نگاه ایشان دست یابد که می‌تواند مبنای پژوهش‌های آینده در حوزه‌های دین‌شناسی، عرفان

اسلامی و فلسفه قرار گیرد؛ بنابراین، مسئله اساسی این پژوهش، شناسایی و تحلیل ابعاد مختلف دعا در نهج البلاغه است.

۲. یافته‌های پژوهش

یافته‌های این پژوهش بر اساس روش داده‌بنیاد در دو مرحله کدگذاری به‌قرار زیر است:

۲-۱. کدگذاری باز

در این بخش از پژوهش، به‌منظور تحلیل محتوای متن نهج البلاغه، سندهای متنی که شامل خطبه‌ها و نامه‌ها و حکمت‌هاست به‌صورت جداگانه در نرم‌افزار (MAXQDA ۲۰۲۲) بارگذاری شدند. سپس، جملات دعایی با بررسی کل متن نهج البلاغه و بدون انجام نمونه‌گیری از طریق روش استقرایی استخراج و بر اساس اشتراکات مفهومی، نام‌گذاری و مفهوم‌سازی شدند. کدگذاری دعا‌های امام علی (علیه‌السلام) بر اساس معیار سبک بیانی؛ در دو دسته دعا‌های مستقیم (جملاتی با فعل دعایی صریح مانند «اللَّهُمَّ»، دعا‌های مرتبط با ابعاد گوناگون زندگی امام علی (علیه‌السلام) و دعا‌های پرتکرار) و دعا‌های غیرمستقیم (مانند دعا‌های بدون فعل دعایی، توصیه به دعا و دعا‌های توصیفی) کدگذاری شده‌اند. این شیوه کدگذاری به انسجام و غنای تحلیلی پژوهش کمک کرده است. نمونه‌هایی از جملات دسته‌بندی‌شده در جدول شماره ۱ ارائه شده‌اند.

جدول شماره ۱: منتخبی از جملات دعا‌های نهج البلاغه،

تنظیم‌شده بر اساس معیار پژوهش و کدگذاری باز

دسته‌بندی دعاها	متن دعا در نهج البلاغه
سبک بیانی	اللَّهُمَّ لَا تُؤَاخِذْنِي بِمَا يَقُولُونَ وَ اجْعَلْنِي أَفْضَلَ مِمَّا يَقُولُونَ وَ اغْفِرْ لِي مَا لَا يَعْلَمُونَ (خطبه/۱۹۳)؛ بار خدایا، مرا بر آنچه می‌گویند محاکمه نفرما، و بهتر از آن قرارم ده که می‌گویند، و گناهانی که نمی‌دانند ببامرز.
دعا‌های مستقیم	اللَّهُمَّ فَاسْقِنَا غَيْثَكَ وَ لَا تَجْعَلْنَا مِنَ الْقَائِطِينَ (خطبه/۱۴۳)؛ بار خدایا، ما را به باران خود سیراب نما و نومیدمان باز مگردان.
دعا‌های مربوط به ابعاد گوناگون	إِنْ أَظْهَرْتَنَا عَلَى عَدُوِّنَا فَجَنَّبْنَا الْبُعْثَى وَ سَدَّدْنَا لِلْحَقِّ (خطبه/۱۷۱)؛ اگر بر دشمن پیروزمان ساختی، ما را از تجاوز بر کنار دار. وَ أَشْهَدُ بِكَ قَرِيباً هَادِياً (خطبه/۸۳)؛ از او هدایت می‌طلبم چون راهنمای نزدیک است.

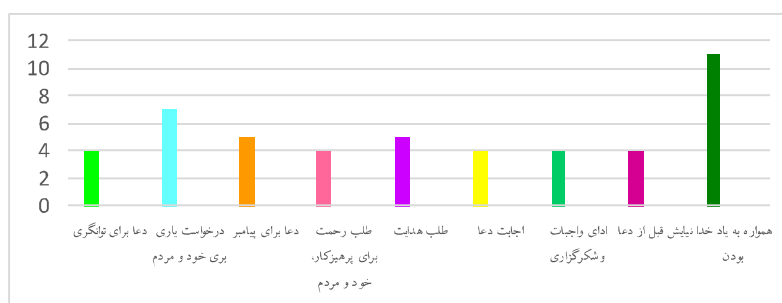
زندگی امام علی (علیه السلام)	وَسَأَلَهُ الْمُعَاوَنَةُ فِي الْأَذْيَانِ كَمَا سَأَلَهُ الْمُعَاوَنَةُ فِي الْأَذْيَانِ (خطبه/ ۹۹): از او سلامت در دین را خواهیم آن گونه که تندرستی بدن را از او درخواست داریم. وَيُسَهِّلْ لَنَا حَزَنَتَهُ إِنَّ شَاءَ اللَّهُ (نامه/ ۷۰): خدا سختی ها را بر ما آسان، و مشکلات را هموار فرماید. ان شاء الله وَ اغْصِنَا مِنَ الْفِتْنَةِ (خطبه ۱۷۱): و از شرک و فساد و فتنه ها، ما را نگاهدار! يَرْحَمُ اللَّهُ خِيَابَ بَنِ الْأَرْثِ (حکمت/ ۴۳): خداوند خياب بن الارث را رحمت کند.
دعاهای پر تکرار	وَأَسْتَعِينُهُ فَاقَةً إِلَى كِفَايَتِهِ (خطبه/ ۲). در رفع نیازها از او یاری می طلبم. اجْعَلْ شَرَائِفَ صَلَوَاتِكَ وَ تَوَامِي بَرَكَاتِكَ عَلَى مُحَمَّدٍ عَبْدِكَ وَ رَسُولِكَ (خطبه/ ۷۲): گرامی ترین درودها و افزون ترین برکات خود را بر محمد صلی الله علیه و آله و سلم بنده و فرستاده ات اختصاص ده.
دعاهای بدون فعل دعایی و توصیه به دعا	وَلَوْ أَنَّ النَّاسَ حِينَ تَنْزِلُ بِهِمُ النِّقْمُ وَ تَزُولُ عَنْهُمْ النِّعْمُ فَرَعُوا إِلَى رَبِّهِمْ بِصِدْقٍ مِنْ يَتَاتِبِهِمْ وَ وَلَهُ مِنْ قُلُوبِهِمْ، لَرَدَّ عَلَيْهِمْ كُلَّ شَارِدٍ وَ أَصْلَحَ لَهُمْ كُلَّ فَاسِدٍ (خطبه/ ۱۷۸): اگر مردم به هنگام نزول بلاها، و گرفته شدن نعمت ها، با درستی نیت در پیشگاه خدا زاری کنند، و با قلب های پر از محبت از خداوند درخواست عفو نمایند، آنچه از دستشان رفته باز خواهد گشت، و هرگونه فسادى اصلاح خواهد شد. وَ اعْلَمُوا أَنَّهُ لَيْسَ عَلَى أَحَدٍ بَعْدَ الْقُرْآنِ مِنْ فَاقَةٍ وَ لَا لِأَحَدٍ قَبْلَ الْقُرْآنِ مِنْ غَنَى، فَاسْتَشْفُوهُ مِنْ أَذْوَانِكُمْ وَ اسْتَعِينُوا بِهِ عَلَى لَأْوَانِكُمْ (خطبه/ ۱۷۶): أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّهُ مَنْ اسْتَنْصَحَ اللَّهَ وَفَّقَ (خطبه/ ۱۴۷). ای مردم! هرکس از خدا خیرخواهی طلبد، توفیق یابد.
دعاهای توصیفی (ویژگی ها و آثار دعا)	أَحْمَدُهُ اسْتِغْنَاءً لِعَمَلِهِ وَ اسْتِشْلَاماً لِعِزَّتِهِ وَ اسْتِغْصَاماً مِنْ مَعْصِيَتِهِ وَ اسْتَعِينُهُ فَاقَةً إِلَى كِفَايَتِهِ (خطبه/ ۲): ستایش می کنم خداوند او را، برای تکمیل نعمت های او و تسلیم بودن برابر بزرگی او و ایمن ماندن از نافرمانی او.

با توجه به مسئله پژوهش، پس از تحلیل محتوای تمام متن نهج البلاغه، ۱۰۲ شاخص از متن نهج البلاغه شناسایی گردید. منظور از شاخص ها همان کدهای باز استخراج شده از متن نهج البلاغه هستند. این کدها بدون طبقه بندی اولیه، مستقیماً از عبارات دعایی انتخاب شده اند و بیانگر مفاهیم کلیدی موجود در جملات خطبه ها، نامه ها و حکمت ها است. در این مرحله، تنها شناسایی و برچسب گذاری مفاهیم اصلی

انجام شده و هنوز سازمان‌دهی یا ارتباط‌دهی میان آن‌ها صورت نگرفته است. طی فرایند کدگذاری باز شاخص‌های شناسایی شده از نهج‌البلاغه، با ذکر شماره خطبه، نامه و حکمت در جدول شماره ۲ تنظیم شده است. خطبه‌ها با حرف اختصاری (خ)، نامه‌ها با حرف (ن) و حکمت‌ها با حرف (ح) مشخص شده‌اند. با بررسی شاخص‌های این جدول، ستایش خدا، دعا برای توانگری، دعا برای پیامبر (صلی‌الله‌علیه و آله و سلم)، دعا برای ادا واجبات و شکرگزاری، طلب رحمت برای خود، مردم و پرهیزکاران، اجابت دعا، طلب هدایت، نیایش قبل از دعا و همواره به یاد خدا بودن دارای بیشترین فراوانی کد بودند و راهنمای عمل پژوهشگر در مرحله کدگذاری محوری بودند. در این تحلیل، نامه ۳۱ با ۱۶ کد و نامه ۵۳ با ۱۰ کلیدواژه مرتبط با مفهوم دعا، بیشترین فراوانی را داشتند.

نمودار ۱: فراوانی شاخص‌های مرتبط با دعا در نهج‌البلاغه

جدول ۲. شاخص‌های استخراج شده دعا از متن نهج‌البلاغه توسط نرم‌افزار MAXQDA ۲۰۲۲

ردیف	عنوان شاخص	منبع شاخص‌ها در نهج‌البلاغه	ردیف	عنوان شاخص	منبع شاخص‌ها در نهج‌البلاغه
۱	ستایش خدا	۱: ۳۸-۳۷	۲۰	درخواست یاری برای خود و مردم	خ: ۲-۳-۹۹-۸۳-۱۳۳-۱۸۳-۱۸۲
۲	دعا برای توانگری	خ: ۲-۹۱-۲۱۵-۲۲۵	۲۱	دعوت مردم به طلب خیر	خ: ۱۴۷-۱۸۰
۳	درخواست شهادت	خ: ۲۳-۱۷۱-۵۳	۲۲	دعا برای راندن شیطان	خ: ۱۵۱
۴	درخواست سعادت‌مندی	خ: ۲۳	۲۳	رفتن به صراط مستقیم	خ: ۱۶۱
۵	هم‌نشینی با پیامبر	خ: ۲۳-۱۰۶	۲۴	دوری از فتنه و شرک	خ: ۱۷۱
۶	دعای سفر	خ: ۴۶	۲۵	طلب بهترین‌ها از خدا	خ: ۷۰

ردیف	عنوان شاخص	منبع شاخص ها در نهج البلاغه	ردیف	عنوان شاخص	منبع شاخص ها در نهج البلاغه
۷	دعوت مردم به آموزش	خ: ۱۴۳: ۳۱	۲۶	نیایش در آستانه مبارزه	خ: ۲۱۶-۲۱۷-۲۱۷: ن: ۱۵
۸	دعا برای پیامبر	خ: ۷۲-۱۰۶-۱۱۴-۱۹۵	۲۷	دوری از شرک و فتنه	خ: ۱۷۱
۹	رضای خدا	خ: ۹۱	۲۸	نعمت های جاویدان	خ: ۷۲
۱۰	اجابت دعا	خ: ۲۳۰-۹۱: ح: ۳۶۷۲۶۹	۲۹	توجه به حق	خ: ۱۷۳
۱۱	زندگی خوش و آرامش	خ: ۷۲	۳۰	طلب صبر و استقامت	خ: ۲۰۵-۱۷۳
۱۲	برآورده شدن آرزوها	خ: ۷۲	۳۱	روش خواستن و دعا	خ: ۱۷۶: ح: ۳۶۱
۱۳	درخواست پاداش	خ: ۷۴: ن: ۷۸۲	۳۲	دعا برای جهادگر با نفس	خ: ۱۷۶
۱۴	طلب رحمت برای پرهیزکار، خود، مردم	خ: ۲۳۳-۱۸۸-۱۴۸-۷۶	۳۳	ستایش در گرفتاری	خ: ۱۸۰
۱۵	طلب هدایت	خ: ۲۰۶-۲۰۵-۸۳: ن: ۳۱-۲۱۵	۳۴	دعوت مردم به خواستن	خ: ۱۹۵: ن: ۳۱-۳۴
۱۶	دعوت امام حسن به خواستن از خدا	ن: ۳۱	۳۵	دعوت به دعا برای دفع بلا	خ: ۱۷۸: ح: ۱۴۶
۱۷	دوری از توجه به غیر	خ: ۹۱	۳۶	تقاضای پرهیزکاری	خ: ۱۹۱
۱۸	طلب سلامتی در دین	خ: ۹۹	۳۷	دوری از غرور	خ: ۱۹۲
۱۹	طلب سلامتی	خ: ۹۹: ن: ۳۱: ح: ۲۹۹	۳۸	روش دعای زاهدان	خ: ۱۹۳: ح: ۱۰۴
۳۹	ادا واجبات و شکرگزاری	خ: ۹۹-۱۹۱: ن: ۵۱: ح: ۳۵۴	۵۸	طلب اکمال نعمت	خ: ۱۹۴: ن: ۵۳
۴۰	نگهداری حق الهی	خ: ۱۰۰	۵۹	اتصال به ریسمان الهی	خ: ۱۹۴
۴۱	انجام حقوق الهی	خ: ۱۹۰-۱۱۳-۱۰۰	۶۰	استواری در راه خدا	خ: ۱۹۰
۴۲	پرداختن حقوق الهی	خ: ۱۱۳	۶۱	گذشت برای گذشتگان	خ: ۲۰۳: ح: ۴۱۶
۴۳	دعای باران	خ: ۱۴۳-۱۱۵: ح: ۴۷۲	۶۲	دعا برای یاریگر حق	خ: ۲۰۵
۴۴	دعای پیامبر برای علی (ع)	خ: ۱۲۸	۶۳	دعوت مالک به طلب یاری از خدا	ن: ۳۴-۵۳

ردیف	عنوان شاخص	منبع شاخص ها در نهج البلاغه	ردیف	عنوان شاخص	منبع شاخص ها در نهج البلاغه
۴۵	طلب گشایش برای خود	خ: ۱۳۷	۶۴	برای شامیان در صفین	خ: ۲۰۶
۴۶	نیایش قبل از دعا	خ: ۲۱۵-۱۹۴-۱۸۲-ح: ۱۰۰	۶۵	دوری از ناامیدی	ن: ۳۱
۴۷	طلب دوری از گناه	خ: ۲۱۵	۶۶	طول عمر	ن: ۳۱
۴۸	دوری از ذلت	خ: ۲۱۵	۶۷	رستگاری امام حسن ع	ن: ۳۱
۴۹	دوری از گمراهی	خ: ۲۱۵	۶۸	طلب روزی از خدا	ن: ۳۱-ح: ۵۳-۴۱۶
۵۰	دوری از دین گریزی	خ: ۲۱۵	۶۹	برطرف شدن غم	ن: ۳۱
۵۱	طلب دوری از هوای نفس	خ: ۲۱۵	۷۰	پاداش برای مالک اشتر	ن: ۳۴
۵۲	طلب دوری از اشتباه	خ: ۲۱۶	۷۱	رحمت برای مالک اشتر	ن: ۳۴
۵۳	پیروزی بر قریش	خ: ۲۱۷	۷۱	همواره در یاد خدا بودن	ن: ۳۴-۳۵-۴۱-۴۲-۴۵-۴۶-۵۰-۵۱-۵۲
۵۴	نحوه شهادت اهل ذکر	خ: ۲۲۲	۷۲	مغفرت محمد بن ابی بکر	ن: ۳۵
۵۵	دوری از بی عقلی	خ: ۲۲۴	۷۳	دعا برای نجات از مردم	ن: ۳۵
۵۶	رهایی از لغزش	خ: ۲۲۴	۷۴	شکرگزاری	ن: ۵۱
۵۷	دعا برای حفظ آبرو	خ: ۲۲۵	۷۵	درود بر پیامبر	ن: ۵۳
۷۶	اصلاح امور	خ: ۲۲۷	۹۰	اجابت دعای ستم دیده	ن: ۵۳
۷۷	رستگاری	خ: ۲۲۷-ن: ۵۳	۹۱	درخواست نام نیک	ن: ۵۳
۷۸	دعا حین مبارزه	خ: ۲۱۷-۲۰۶	۹۲	درخواست کرامت	ن: ۵۳
۷۹	داوری خداوند	ن: ۱۵	۹۳	ان شاء الله	ن: ۶۰
۸۰	دعا برای فرماندار بصره	ن: ۱۸	۹۴	دعا برای مردم مصر	ن: ۶۲
۸۱	برنامه ریزی برای دعا	ح: ۳۹۰	۹۵	پناه بر خدا از معاویه	ن: ۶۵
۸۲	پاداش نیکو	ن: ۲	۹۶	آسان شدن سختی ها	ن: ۷۰
۸۳	سپاسگزاری	ن: ۹-۳۷-۵۱	۹۶	طلب سرانجام شایسته	ن: ۷۸
۸۴	رفع دشمنی ریشه دار	ن: ۱۰	۹۷	دعا برای خباب بن آرت	ح: ۴۳
۸۵	طلب توفیقات	ن: ۶۷-۵۳	۹۸	آزمایش گمراه کننده	ح: ۹۳
۸۶	اخلاص در دعا	ن: ۳۱	۹۹	دوری از دورویی	ح: ۲۷۶
۸۵	درخواست خیر و نیکی	ن: ۳۱-ح: ۱۰۰	۱۰۰	تبیین نیاز انسان به دعا	ح: ۳۰۲

ردیف	عنوان شاخص	منبع شاخص ها در نهج البلاغه	ردیف	عنوان شاخص	منبع شاخص ها در نهج البلاغه
۸۷	شرایط اجابت دعا	ن: ۳۱	۱۰۱	دعا برای تولد نوزاد	ح: ۳۵۴
۸۸	طلب یاری در مشکلات	ن: ۴۶-۳۱	۱۰۲	بخشش لغزش غفلت ها	ح: ۳۶۹
۸۹	وابستگی ذاتی انسان به دعا	خ: ۱۶۳	-	-	-

۲-۱-۲. کدگذاری محوری

در این پژوهش به منظور شناسایی کدهای مرتبط و مشابه با کدهای موجود در جدول شماره ۱، شاخص های دعا مورد بازبینی قرار گرفت. این شاخص ها در قالب دو محور (بُعد و مؤلفه) بر اساس اشتراک معنایی توسط نرم افزار MAXQDA ۲۰۲۲ خوشه بندی شدند. در این تحلیل، بُعد به عنوان سطح کلان در نظر گرفته شده است که مجموعه ای از مؤلفه های مرتبط را در بر می گیرد و بیان گر دسته بندی کلی مفاهیم نیایشی در نهج البلاغه است. مؤلفه نیز از تجمیع و تحلیل شاخص های استخراج شده از جدول شماره ۱ به دست آمده و به زیربخش های هر بُعد اشاره دارد که شباهت های مفهومی و محتوایی دارند. به بیان دیگر، مؤلفه ها سطوح جزئی تری از ابعاد را پوشش می دهند و به سازمان دهی نظام مند شاخص های دعا بر اساس ویژگی های معنایی مشترک کمک می کنند. این ساختار تحلیلی، امکان بررسی عمیق تر جایگاه و نقش دعا در نهج البلاغه را فراهم و مضامین نیایشی را در حوزه های مختلف معنوی، اجتماعی، اخلاقی و سایر ابعاد تبیین می کند. و در نهایت، خروجی این تحلیل در قالب جدول شماره ۲ تنظیم گردید.

جدول ۲. دسته بندی شاخص های جدول شماره ۱ در قالب مؤلفه

و بعد توسط نرم افزار MAXQDA ۲۰۲۲

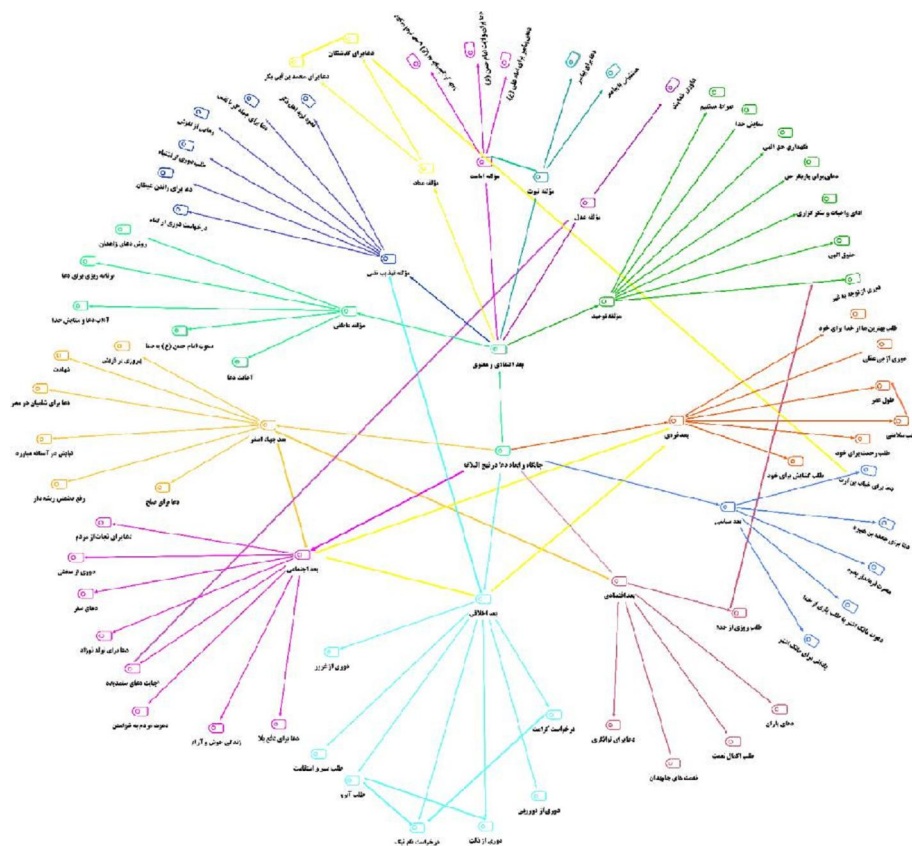
شماره	کدگذاری محوری		گروه بندی شاخص ها
	بعد	مؤلفه	
۱	بعد اعتقادی و معنوی	توحید	ستایش خدا، عواقب دوری از درخواست یاری از خدا، رضای خدا، دوری از توجه به غیر، طلب سلامتی در دین، ادای واجبات و شکرگزاری، نگه داری حق الهی، اتصال به ریسمان الهی، پرداختن حقوق الهی، صراط مستقیم، رهایی از شرک و فتنه، توجه به حق، ستایش در گرفتاری، پرهیزکاری، سپاسگزاری، دوری از ناامیدی، درود، دعا برای یاریگر حق
		عدل	داوری خداوند

هم‌نشینی با پیامبر، دعا برای پیامبر	نبوت		
دعای پیامبر برای امام علی ع، دعا برای ولایت امام حسن (ع)، امام حسن (ع)، دعوت امام حسن (علیه‌السلام) به خواستن از خدا	امامت		
دعا برای گذشتگان، دعا برای محمد بن ابی‌بکر	معاد		
طلب رحمت برای پرهیزکار، خود و مردم، طلب دوری از هوای نفس، طلب دوری از اشتباه، طلب هدایت، رهایی از لغزش، طلب بخشش مردم مصر، بخشش لغزش غفلت‌ها، دعا برای جهادگر با نفس، نحوه توبه اهل ذکر، درخواست دوری از گناه، دعا برای راندن شیطان، دوری از گمراهی	تزکیه نفس		
آداب دعا و ستایش خدا، اجابت دعا، درخواست یاری از خداوند، یادآوری برآورده شدن‌ها، روش دعای زاهدان، اخلاص در دعا، دعوت امام حسن (ع) به خواستن از خدا، تبیین نیاز انسان به دعا، درود، برنامه‌ریزی برای دعا، برآورده شدن آرزوها	عاطفی		
نیایش در آستانه مبارزه، دعا برای شامیان در صفین، دعا برای صلح، پیروزی بر قریش، رفع دشمنی ریشه‌دار، پاداش نیکو برای مردم کوفه بعد از جهاد با بصره، شهادت	بعد جهاد اصغر	۲	
نعمت‌های جاویدان، دعا برای توانگری، طلب اکمال نعمت، طلب روزی از خدا، دعای باران	بعد اقتصادی	۳	
دعوت مردم به خواستن، اجابت دعای ستم‌دیده، دعا برای نجات از مردم، زندگی خوش و آرامش، درخواست یاری، دعا برای دفع بلا، دوری از سختی، دعا برای تولد نوزاد	بعد اجتماعی	۴	
طلب رحمت برای خود، طلب بهترین‌ها از خدا برای خود، طلب گشایش برای خود، اصلاح امور، طلب سلامتی، طول عمر، دوری از بی‌عقلی، برطرف شدن غم‌ها، یاری در مشکلات دعای سفر، آزمایش گمراه‌کننده	بعد فردی	۵	
صبر و استقامت، دوری از ذلت، دوری از غرور، طلب آبرو، درخواست نام نیک، درخواست کرامت، دوری از دورویی، طلب سرانجام شایسته	بعد اخلاقی	۶	
مغفرت فرماندار بصره، پاداش برای مالک‌اشتر، دعا برای خباب بن‌آرت، دعا برای محمد بن ابی‌بکر، پناه‌برخدا از معاویه، دعوت مالک‌اشتر به طلب یاری از خدا	بعد سیاسی	۷	

بر اساس کدگذاری محوری و یافته‌های جدول شماره ۲: تعداد ۷ بُعد (اعتقادی و معنوی، جهاد اصغر، اقتصادی، فردی، اجتماعی، اخلاقی و سیاسی) و ۷ مؤلفه (توحید، عدل، نبوت، امامت، معاد، تهذیب اخلاق و عاطفی) طبقه‌بندی، استخراج و تنظیم شده‌اند.

نمودار ۲: ابعاد و مؤلفه‌های دعا از منظر نهج البلاغه توسط نرم‌افزار MAXQDA ۲۰۲۲

در این نمودار، به منظور درک بهتر روابط معنایی میان ابعاد، مؤلفه‌ها و شاخص‌های مرتبط با دعا در نهج البلاغه، از رنگ‌بندی مفهومی استفاده شده است؛ به گونه‌ای که هر رنگ نمایانگر نوعی ارتباط درون‌بعدی یا بین‌بعدی است. به این ترتیب، ارتباط میان ابعاد فردی، اجتماعی و اخلاقی با رنگ زرد، بعد نبوت با امامت با رنگ سبز، بعد اخلاق با مؤلفه تزکیه نفس با رنگ فیروزه‌ای، و ارتباط بعد جهاد اصغر با بعد اجتماعی و اقتصادی با رنگ نارنجی نمایش داده شده‌اند. همچنین، ارتباط بعد عدل با شاخص

اجابت دعای ستم دیده و نیز ارتباط شاخص های، طلب روزی از خدا با دوری از توجه به غیر با رنگ بنفش، سلامتی با طول عمر با رنگ قرمز، درخواست نام نیک با طلب آبرو، دوری از ذلت با طلب آبرو و درخواست کرامت با درخواست نام نیک با رنگ فیروزه ای، دعا برای درگذشتگان با دعا برای خُباب بن أرت با رنگ زرد، دعا برای درگذشتگان با محمد بن ابی بکر با رنگ زرد و در نهایت، سلامتی با طول عمر نیز با رنگ قرمز مشخص شده اند.

۳. تحلیل کیفی ابعاد مختلف دعا از منظر امام علی (علیه السلام) در نهج البلاغه

یافته های پژوهش نشان می دهد که دعا در نهج البلاغه دارای مضامینی همچون استغفار، طلب هدایت، استعانت از خداوند، طلب نصرت، درخواست خیر و دعا برای دیگران، طلب باران و... است. بررسی دعاها تنظیم شده در جدول شماره (۱) نشان می دهد که تمامی این دعاها در شرایط و موقعیت های گوناگون زندگی امام علی (علیه السلام) بیان شده اند. برای نمونه، امام علی (علیه السلام) در مقام طلب آمرزش می فرماید:

«اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِي مَا تَقَرَّبْتُ بِهِ إِلَيْكَ بِلسَانِي ثُمَّ خَالَفَهُ قَلْبِي» (خطبه ۷۸): «خدایا، ببخشای آنچه را که با زبان به تو نزدیک شدم، ولی با قلب آن را ترك کردم». در مقام طلب توفیق الهی می فرماید:

«وَأَنَا أَسْأَلُ اللَّهَ بِسَعَةِ رَحْمَتِهِ، وَعَظِيمِ قُدْرَتِهِ عَلَى إِعْطَاءِ كُلِّ رَغْبَةٍ، أَنْ يُوفِّقَنِي وَإِيَّاكَ لِمَا فِيهِ رِضَا مِنْهُ» (خطبه ۵۳): «از خداوند بزرگ، با رحمت گسترده، و قدرت برترش در انجام تمام خواسته ها، درخواست می کنیم که به آنچه موجب خشنودی اوست ما و تو را موفق فرماید که نزد او و خلق او، دارای عذری روشن باشیم» و در شرایط سخت سفر می فرماید:

«اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنْ وَعْثَاءِ السَّفَرِ وَ كَاثِبَةِ الْمُنْقَلَبِ وَ سُوءِ الْمُنْظَرِ فِي الْأَهْلِ وَ الْمَالِ وَ الْوَلَدِ» (خطبه ۴۶): «خدایا! از سختی سفر، و اندوه بازگشتن، و روبه روشن شدن با مناظر ناگوار در خانواده و مال و فرزند، به تو پناه می برم». بررسی محتوای این امر نشان دهنده آن است که دعا در سیره امام علی (علیه السلام) تنها یک نیایش عبادی نیست، بلکه ابزاری برای بیان نیازهای مختلف معنوی، اجتماعی، اقتصادی و مدیریتی محسوب می شود. بررسی محتوای این دعاها نشان می دهد که آن ها ابعاد متعددی از جمله معنوی، جهادی، اقتصادی، فردی، اجتماعی، اخلاقی، سیاسی را در بر می گیرند. این تنوع بیان گر جایگاه بنیادین دعا در نظام فکری و عملی امام علی (علیه السلام) است که نه تنها به تقویت ارتباط معنوی با خداوند می انجامد، بلکه راهبردی برای مدیریت زندگی فردی و اجتماعی محسوب می شود. همچنین، بررسی فراوانی و تکرار

دعاها در متن نشان می‌دهد که برخی از آن‌ها به دلیل اهمیت ویژه، بارها در خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌ها ذکر شده‌اند. در ادامه به تحلیل این ابعاد پرداخته شده است.

۳-۱. دعا‌های اعتقادی و معنوی

۳-۱-۱. اصول اعتقادی در دعا‌های امام علی (علیه‌السلام)

دعا‌های معنوی اعتقادی امام علی (علیه‌السلام) بر اساس مضامین جدول شماره ۱ و ۲ اغلب حاوی مباحث اصول دین (توحید، عدل، نبوت، امامت و معاد)، تهذیب اخلاق و عاطفی است و به رشد ارزش‌های دینی و معنوی در بین افراد نیز کمک می‌کنند. در این بخش، نمونه‌هایی از این دعا‌های ارائه می‌شود:

حضرت علی (علیه‌السلام) برای دوری از درخواست از غیر خداوند، در فرمایشی فرمودند: «فَهَبْ لَنَا فِي هَذَا الْمَقَامِ رِضَاكَ وَ اَعْنِنَا عَنْ مَدِّ الْاَيْدِي اِلَى سِوَاكَ اِنَّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» (خطبه/۹۱): «پس در این مقام رضای خود را به ما عطا فرما، و دست نیاز ما را از دامن غیر خود کوتاه گردان که تو بر هر چیزی توانایی».

ایشان برای درخواست داوری الهی بین خود و دشمنانشان فرمودند: «رَبَّنَا افْتَحْ بَيْنَنَا وَ بَيْنَ قَوْمِنَا بِالْحَقِّ وَ اَنْتَ خَيْرُ الْفَاتِحِينَ» (نامه/۱۵): «پروردگارا! بین ما و دشمنانمان به حق داوری فرما که تو از بهترین داورانی».

در دعای دیگری آن حضرت برای محشور شدن با یاران پیامبر (صلی‌الله علیه و آله و سلم) در قیامت فرموده‌اند:

«وَ اخْشَرْنَا فِي رُؤُوسِنَا غَيْرَ خَزَايَا» (خطبه/۱۰۶): «و ما را از یاران او محشور فرما، چنان‌که نه زیان‌کار باشیم و نه پشیمان».

حضرت علی (علیه‌السلام) در دعایی برای فرزندشان امام حسن (علیه‌السلام) از خداوند خواسته‌اند: «وَ اَنْ يَهْدِيكَ لِقَصْدِكَ فَعَهْدْتُ» (نامه/۳۱): «به راه راست هدایت فرماید».

در دعای دیگری فرموده‌اند:

«نَسْأَلُ اللَّهَ مَنَازِلَ الشُّهَدَاءِ وَ مُعَايِشَةَ السَّعْدَاءِ وَ مُرَافَقَةَ الْأَنْبِيَاءِ» (خطبه/۲۳): «از خدا، درجات شهیدان، و زندگی سعادتمندان، و هم نشینی با پیامبران را درخواست می‌کنیم».

در یکی از فرمایش‌های امام علی (علیه‌السلام) آمده است:

«اللَّهُمَّ إِنَّا نَعُوذُ بِكَ أَنْ نَذْهَبَ عَنْ قَوْلِكَ، أَوْ أَنْ نُفْتِنَ عَنْ دِينِكَ، أَوْ تَتَابَعَ [تَتَابَعَ] بِنَا أَهْوَاؤُنَا دُونَ الْهَدْيِ الَّذِي جَاءَ مِنْ عِنْدِكَ» (خطبه، ۲۱۵)؛ «خدایا ما به تو پناه می‌بریم از آن که از فرموده تو بیرون شویم، یا از دین تو خارج گردیم، یا هواهای نفسانی پایی بر ما فرود آید که از هدایت ارزانی شده از جانب تو سرباز زنیم». در این دعا، حضرت علی (علیه‌السلام) از خداوند درخواست می‌کند تا از افتادن در دام هوای نفس و انحراف از مسیر هدایت الهی جلوگیری کند. این دعا به‌ویژه بر خطرات تبعیت از تمایلات نفسانی که می‌تواند انسان را از مسیر حق دور کند، تأکید دارد. حضرت علی (علیه‌السلام) در این فراز به اهمیت جهاد با نفس اشاره دارند که یکی از اصول مهم در مسیر رشد و تکامل روحانی است. نمونه‌ای از دعا‌های عاطفی در نهج‌البلاغه عبارت است از:

«إِذَا كَانَتْ لَكَ إِلَى اللَّهِ، سُبْحَانَهُ، حَاجَةٌ فَابْدَأْ بِمَسْأَلَةِ الصَّلَاةِ عَلَى رَسُولِهِ (صلي الله عليه و آله)، ثُمَّ سَلْ حَاجَتَكَ؛ فَإِنَّ اللَّهَ أَكْرَمُ مَنْ أَنْ يُسْأَلَ حَاجَتَيْنِ، فَيَقْضِي إِحْدَاهُمَا وَيَمْنَعُ الْآخَرَ» (حکمت/۳۶۱)؛ «هرگاه حاجتی به درگاه حق داشتی، نخست با صلوات بر پیامبر (صلي الله عليه و آله) شروع کن، سپس حاجت خود را بخواه، زیرا خداوند کریم‌تر از آن است که دو حاجت از او بخواهند، یکی را قبول و دیگری را رد کند».

امام علی (علیه‌السلام) در دعوت مؤمنین به داشتن برنامه‌ریزی فرمودند:

«لِلْمُؤْمِنِ ثَلَاثُ سَاعَاتٍ: فَسَاعَةٌ يُتَاجَى فِيهَا رَبُّهُ، وَ سَاعَةٌ يَرْمُ مَعَاشَهُ، وَ سَاعَةٌ يُحَلِّي بَيْنَ نَفْسِهِ وَ بَيْنَ لَذَّتِهَا فِيمَا يَحِلُّ وَ يَجْمُلُ. وَ لَيْسَ لِلْعَاقِلِ أَنْ يَكُونَ شَاخِصًا إِلَّا فِي ثَلَاثٍ: مَرَمَةً لِمَعَاشٍ، أَوْ حُطْوَةً فِي مَعَادٍ، أَوْ لَذَةً فِي غَيْرِ مُحَرَّمٍ» (حکمت/۳۹۰)؛

«مؤمن باید شبانه‌روز خود را به سه قسم تقسیم کند، زمانی برای نیایش و عبادت پروردگار، و زمانی برای تأمین هزینه زندگی، و زمانی برای واداشتن نفس به لذت‌هایی که حلال و مایه زیبایی است» (حکمت/۳۹۰).

۳-۲. دعا برای جهادگران اصغر

در نهج‌البلاغه، دعا‌های مرتبط با جهاد اصغر شامل دعا در آستانه مبارزه، دعا هنگام مبارزه، دعا بعد از مبارزه است. در جنگ صفین آن حضرت برای دشمنان خود نیز به دعا پرداخته و به اصحاب خود فرمودند:

«إِنِّي أَكْرَهُ لَكُمْ أَنْ تَكُونُوا سَبَّابِينَ، وَ لِكِنَّكُمْ لَوْ وَصَفْتُمْ أَعْمَالَهُمْ وَ ذَكَّرْتُمْ حَالَهُمْ كَانَ أَصَوَّبَ فِي الْقَوْلِ وَ أَتْلَعَ فِي الْعُدْرِ، وَ قُلْتُمْ مَكَانَ سَبِّكُمْ إِنَّا هُمْ اللَّهُمَّ أَحْقَرُ دِمَاءَنَا وَ دِمَاءَهُمْ وَ أَصْلَحَ ذَاتَ بَيْنِنَا وَ بَيْنَهُمْ وَ أَهْدَاهُمْ مِنْ ضَلَالَتِهِمْ، حَتَّى يَعْرِفَ الْحَقُّ مَنْ جَهْلَهُ وَ يَزْعُوِيَ عَنِ الْغَيِّ وَ الْعُدْوَانِ مَنْ لَهَجَ بِهِ» (خطبه ۲۰۶)؛ «من خوش ندارم که شما دشنام‌دهنده باشید، اما اگر کردارشان را تعریف، و حالات آنان را بازگو می‌کردید به سخن راست نزدیک‌تر، و عذرپذیرتر بود، خوب بود به جای دشنام آنان می‌گفتید: خدایا! خون ما و آن‌ها را حفظ کن، بین ما و آنان اصلاح فرما، و آنان را از گمراهی به راه راست هدایت کن، تا آنان که جاهل‌اند، حق را بشناسند، و آنان که با حق می‌ستیزند، پشیمان شوند و به حق باز گردند».

۳-۳. دعا‌های اقتصادی امام علی (علیه‌السلام) در نهج‌البلاغه

تقدیر معیشت و روزی انسان‌ها در اختیار خداوند است. اگر فرد روزی خود را از خداوند بداند و خود را فقیر مطلق احساس کند، این نگرش باعث می‌شود تلاش‌هایش در راستای اهداف الهی قرار گیرد و بر رفتارهای اقتصادی‌اش تأثیر بگذارد (محمدرضا ایوانکی و امیرانی، ۱۳۹۸: ۲۲). رزق طیب، روزی حلالی است که از راه مشروع به دست می‌آید و موجب آرامش و تعالی انسان می‌شود؛ آموزه‌های دینی و دعا‌های ائمه اطهار (علیهم‌السلام) راهنمای دستیابی به آن است (عشره و همکاران، ۱۴۰۲) امام علی (علیه‌السلام) در دعا‌های خود به طلب روزی حلال و برکات الهی اشاره و یادآوری می‌کنند که تأمین روزی تنها در دست خداوند است و باید از او خواسته شود.

«اللَّهُمَّ صُنْ وَجْهِي بِالْيُسَارِ وَ لَا تَبْدُلْ جَاهِي بِالْإِفْتَارِ، فَاسْتَرْزِقْ طَالِبِي رِزْقَكَ وَ اسْتَعِظْ شِرَارَ خَلْقِكَ» (خطبه ۲۲۵)؛ «خدایا آبرویم را با بی‌نیازی نگه‌دار، و با تنگدستی شخصیت مرا لکه‌دار مفرما، که از روزی‌خواران تو روزی خواهم».

در این بعد، دعا به‌عنوان وسیله‌ای برای تأمین نیازهای مادی و رزق حلال مطرح می‌شود. تأکید بر این که تمامی منابع اقتصادی از خداوند است و انسان باید با ایمان و تلاش در جهت تأمین معیشت خود حرکت کند، نشان می‌دهد که دعا علاوه بر ابعاد معنوی، در زمینه‌های مادی نیز نقشی اساسی دارد؛ بنابراین دعا‌های اقتصادی امام علی (علیه‌السلام) در کتاب نهج‌البلاغه شامل: دعا برای نعمت‌های جاویدان، دعا برای توانگری، طلب اکمال نعمت، طلب روزی از خدا است.

۳-۴. دعاهایی از امیر مؤمنان علی (علیه‌السلام) که جنبه فردی و اجتماعی دارند

در دوران جاهلیت اساس همه چیزها مسائل مادی از جنس نفی ارزش‌ها بود؛ طوری که در دیدار هم‌دیگر صبح به خیر و عصر به خیر می‌گفتند؛ ولی با ظهور اسلام به سلام گفتن تبدیل شد که معنی‌اش

درخواست سلامتی از جانب خداوند است (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۹۰: ۸۲۶). براین اساس امام (علیه السلام) در پایان بیشتر نامه‌های خود از جمله نامه به فرمانداران، فرمانده سپاهیان، مالک‌اشتر، معاویه، عمروعاص، اسود بن قطبه و... از عبارت با درود استفاده نموده است. امام علی (علیه السلام) در بیانی فرمودند: «الصحة أفضل النعم» (غررالحکم و دررالکلم/ ۱۰۹۲: ۵۶). امام علی (علیه السلام) در کلام و عمل خود به مسئله سلامتی و طول عمر توجه خاصی داشته‌اند و در نظر ایشان دعا و درخواست از خداوند برای حفظ این نعمت‌ها از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. این توجه امام به سلامتی تنها به جنبه جسمانی محدود نمی‌شود، بلکه ابعاد معنوی و دینی را نیز در بر دارد.

در نهج البلاغه عقل مرتبه خاصی دارد و به عنوان یک محتوا و معنی گرانمایه از جنبه‌های مختلف مورد تأکید امام علی (علیه السلام) بوده است و مردم را به خردمندی فراخوانده و از جهالت و نادانی بر حذر داشته‌اند (قاسمی حامد، معارف، ۱۳۹۸). در یکی از دعا‌های ایشان آمده است:

«نَعُوذُ بِاللَّهِ مِنْ سُبَاتِ الْعَقْلِ وَ قُبْحِ الرِّئَالِ وَ بِهِ نَسْتَعِينُ» (خطبه/ ۲۲۴)؛ «به خدا پناه می‌بریم از خفتن عقل، و زشتی لغزش‌ها، و از او یاری می‌جویم».

انسانی که امید به استجاب دعاها و خواسته‌های قلبی خود از سوی خداوند دارد، تلاش می‌کند مشکلات خود را با نشاطی همراه با امید و کوشش برطرف سازد و حتی در همکاری با دیگران، سعی در حل مسائل اجتماعی دارد (حسینی، ۱۴۰۲: ۹۵). حضرت علی (علیه السلام) در یکی از دعا‌های خود از خداوند درخواست می‌کنند که:

«أَسْأَلُ اللَّهَ تَعَالَى أَنْ يَجْعَلَ لِي مِنْهُمْ فَرْجاً عَاجِلاً» (نامه/ ۳۵)؛ «از خدا می‌خواهم به‌زودی مرا از این مردم برهاند».

این درخواست علاوه بر بعد فردی، جنبه اجتماعی نیز دارد، در واقع، حضرت علی (علیه السلام) در این دعا به‌وضوح به بحران‌های اجتماعی و نارضایتی از وضعیت جامعه خود اشاره کرده‌اند و به دنبال اصلاح شرایط و بهبود وضعیت عمومی جامعه هستند.

امام علی (علیه السلام) در آموزش دعا برای تولد فرزند فرموده‌اند:

«وَهُنَّأَ بِحَضْرَتِهِ رَجُلٌ رَجُلًا يُعْلَمُ وُلْدَ لَهُ، فَقَالَ لَهُ لِيَهْنِكَ الْفَارِسُ. فَقَالَ (علیه السلام): لَا تَقُلْ ذَلِكَ، وَ لَكِنْ قُلْ سَكَّرْتَ الْوَاهِبَ، وَ بُورِكَ لَكَ فِي الْمُؤْهُوبِ، وَ بَلَغَ أَشُدَّهُ، وَ زُرِفَتْ بِرَّهْ» (حکمت/ ۳۵۴)؛ «در حضور امام، شخصی با این عبارت، تولد نوزادی را تبریک گفت «قدم دلاوری یکه‌سوار مبارک باد»، درود

خدا بر او، فرمود: چنین مگو، بلکه بگو خدای بخشنده را شکرگزار، و نوزاد بخشیده بر تو مبارك، امید که بزرگ شود و از نیکوکاری‌اش بهره‌مند گردی».

امیرالمؤمنین در بیانی فرمودند: «وَ اَذْفَعُوا اَمْوَاجَ الْبَلَاءِ بِالدَّعَاءِ» (حکمت/۱۴۶)؛ «و امواج بلا را با دعا از خود برانید».

۳-۵. دعاهایی که جنبه اخلاقی دارند

برخی اخلاق را امری شخصی یا صرفاً مرتبط با پاداش آخرت می‌دانند، اما به عقیده امام علی (علیه السلام)، «مکارم اخلاق» اساس خوشبختی در دنیا، آخرت و زندگی فردی و اجتماعی است (خیراللهی، خیراللهی، ۱۳۹۵). چند نمونه از دعاهای ایشان در زمینه بعد اخلاق عبارت‌اند از: دعا برای صبر و استقامت، طلب رستگاری، دعوت مردم به دعا برای دوری از غرور است.

نمونه‌ای از این دعاها عبارت است از:

«أَخَذَ اللَّهُ قُلُوبَنَا وَ قُلُوبَكُمْ إِلَى الْحَقِّ وَ أَلْهَمَنَا وَ إِيَّاكُمْ الصَّبْرَ» (خطبه/۱۷۳)؛ «خداوند دل‌های ما و شما را به سوی حق متوجه سازد و صبر و استقامت عطا فرماید. این دعا به‌وضوح به تقویت ویژگی‌های اخلاقی مانند صبر و استقامت در برابر مشکلات و چالش‌های زندگی اشاره دارد و به انسان‌ها یادآوری می‌کند که برای رسیدن به حقیقت و پرهیز از دشواری‌ها باید از خداوند یاری خواست».

این بعد نشان‌دهنده نقش دعا در تربیت اخلاقی انسان است. امام علی (علیه السلام) به‌ویژه در شرایط سخت و دشوار، از دعا برای تقویت ویژگی‌های اخلاقی همچون تواضع، صبر و استقامت یاد کرده‌اند. به عبارت دیگر، دعا به‌عنوان وسیله‌ای برای رسیدن به اخلاق نیکو و تقویت صفات مثبت فردی و اجتماعی در نظر گرفته شده است.

۳-۵-۱. ارتباط معنایی سه بعد فردی، اجتماعی و اخلاقی

دعا در نهج‌البلاغه نه تنها جنبه‌های فردی و اخلاقی، بلکه ابعاد اجتماعی را نیز در بر می‌گیرد و امام علی (علیه السلام) با تأکید بر این ابعاد، به ما یادآوری می‌کند که دعا نه تنها وسیله‌ای برای ارتباط با خداوند است، بلکه ابزاری مؤثر برای بهبود و اصلاح زندگی فردی و اجتماعی نیز به شمار می‌رود.

نمودار ۳: ارتباط ابعاد فردی، اجتماعی و اخلاقی دعا در نهج البلاغه بر اساس جدول کدگذاری محوری

حضرت علی (علیه السلام) فضایل اخلاقی را به زیباترین شکل ارائه می دهد تا شوق به نیکی ها و پاکی ها را در دل مردم بکارند و گل های اخلاق فاضله را در وجود آن ها شکوفا کنند. نادیده گرفتن این اصول اخلاقی می تواند به تیرگی روابط دوستانه منجر شود، درحالی که پای بندی به وجدان اخلاقی ضامن دوستی های پایدار و روابط اجتماعی سالم است. اگر افراد جامعه بر اساس وجدان رفتار کنند و به حقوق و حیثیت دیگران احترام بگذارند، روابط اجتماعی تقویت و آرامش و امنیت افزایش می یابد. آراستگی به فضایل اخلاقی در روابط اجتماعی، مقدمه ای برای سعادت و نیک بختی است و فضایل انسانی در بستر جامعه شکل می گیرند (محقق و صحابت انور، ۱۳۹۶).

۳-۶. دعاهای سیاسی امام علی (علیه السلام)

سیاست در اندیشه امام علی (علیه السلام) به معنای هدایت و رهبری است که هدف آن اصلاح امور و فراهم آوردن زمینه های خوشبختی در این دنیا و سعادت در آخرت است. ایشان سیاست را ابزاری برای راستی و برقراری عدالت می دانند و بر این باورند که هدف سیاست باید خدمت به مردم و تربیت آن ها باشد، نه قدرت مداری و خودرأیی. از دیدگاه امام، سیاست باید بر اساس اصول اخلاقی و انسانی شکل بگیرد و از فریب کاری و زورگویی دور باشد (دلشاد تهرانی، ۱۳۹۰: ۸۰-۹۹).

نهج البلاغه در زمینه سیاست و حکومت دارای شیواترین بیانات از امام علی (علیه السلام) است (رحیم زاده خراسانی، ۱۳۹۶: ۲۲۰). امام علی (علیه السلام) در وصف مالک اشتر فرمودند:

«إِنَّ الرَّجُلَ الَّذِي كُنْتُ وَلِيِّهُ أَمَرُ مِصْرَ كَانَ رَجُلًا لَنَا نَاصِحًا وَعَلَى عَدُوِّنَا شَدِيدًا نَاقِمًا؛ فَرَحِمَهُ اللَّهُ، فَلَقَدْ اسْتَكْمَلَ أَيَّامَهُ وَلَا قَى حِمَامَهُ وَنَحْنُ عَنْهُ رَاضُونَ، أَوْلَاهُ اللَّهُ رِضْوَانَهُ وَصَاعَفَ الثَّوَابَ لَهُ» (نامه/ ۳۴)؛ «مردی که به امارت مصر فرستادم، ما را نیک خواه بود و در برابر دشمنان ما سخت پایدار و درشت خو. خدایش بیامرزد. روزهای عمر خویش به پایان رسانید. با مرگ دیدار کرد و ما از او خشنودیم و خداوند، خشنودی خود بهره او سازد و ثوابش را دو چندان کند».

امام علی (علیه السلام) مالک اشتر را «نیک خواه برای دوستان» و «سخت گیر برای دشمنان» توصیف می کند و تصویری روشن از نگاه خود به سیاست ارائه می دهد.

نتیجه گیری

پژوهش حاضر با هدف بررسی دعا از منظر نهج البلاغه با رویکرد کیفی و توصیفی به روش داده بنیاد بود که با مطالعه اسنادی و کتابخانه‌ای و با استفاده از نرم‌افزار MAXQDA ۲۰۲۲، مفاهیم دعا در خلال متن تمامی خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌های نهج البلاغه طی دو مرحله کدگذاری (باز و محوری) تحلیل و استخراج شدند. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که دعا در نهج البلاغه از ابعاد گوناگون اعتقادی و معنوی، جهادی، اقتصادی، فردی، اجتماعی، اخلاقی، سیاسی برخوردار است و بر مؤلفه‌های؛ توحید، عدل، نبوت، امامت، معاد، تهذیب اخلاق و عاطفی تأکید دارد. با تبیین یافته‌ها نتایج زیر حاصل گردید:

امام علی (علیه السلام) در نهج البلاغه بر رعایت آداب خاص دعا تأکید می‌کند و یادآور می‌شوند که ذکر نام خدا، درود بر پیامبر و خاندان او، حمد و ثنای پروردگار و در پایان ذکر صلوات از ارکان اساسی دعا هستند. ایشان در دعا‌های خود اصول اعتقادی دین مانند توحید، عدل، نبوت، امامت و معاد را بیان و به رشد معنوی انسان اشاره می‌کنند. دعا‌های اعتقادی امام علی (علیه السلام) انسان‌ها را به عدالت، جهاد با نفس و محشور شدن با پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) در قیامت ترک وابستگی به غیر خدا، دعوت می‌کند و به عنوان ابزاری برای عبور از تمایلات نفسانی و گام برداشتن در مسیر رشد معنوی عمل می‌کنند. امام علی (علیه السلام) با پناه بردن به خدا از خفتن عقل و لغزش‌ها، ضرورت آگاهی و پرهیز از گمراهی را یادآور می‌شوند. در بعد اجتماعی، دعا‌های ایشان ناظر بر اصلاح امور جامعه و برقراری عدالت است و از خداوند درخواست می‌کنند که جامعه از ظلم و فساد رهایی یابد. از دیدگاه ایشان، هدف اصلی درگیری‌ها صرفاً غلبه بر دشمن نیست، بلکه اصلاح و هدایت جامعه به سوی حق و عدالت است. نمونه‌ای از دعا‌های امام (علیه السلام) را می‌توان در جنگ صفین مشاهده کرد، جایی که امام برای هدایت دشمنان خود دعا کردند که نشان‌دهنده روح بلند ایشان در اخلاق‌مداری در جنگ است. ایشان در دعا‌های خود بر تأمین روزی حلال، برکات پایدار و بی‌نیازی از دیگران اشاره و از خداوند درخواست می‌کنند که معیشت انسان‌ها را به دور از تنگدستی و وابستگی به دیگران تأمین کند. دعا‌های امام علی (علیه السلام) در بُعد سیاسی، بیان‌گر حکمرانی الهی و مبتنی بر اخلاق و عدالت است. درخواست رحمت و مغفرت برای شخصیت‌هایی مانند مالک‌اشتر و محمد بن ابی‌بکر، نشان‌دهنده اهمیت نیروی انسانی صالح و متعهد در سیاست و حکمرانی است. همچنین، بر اساس نتایج این پژوهش به پژوهشگران توصیه می‌شود تحقیقاتی در زمینه روان‌شناسی دین و بررسی تأثیر دعا بر سلامت روانی مسلمانان انجام دهند تا نقش دعا در آرامش روحی و روانی جامعه بهتر درک شود.

فهرست منابع:

- (قرآن کریم)
- اردکانی، محمدعلی؛ مرادی، محمد و همکاران. (۱۳۸۸). *تحفة الأولیاء* (ترجمه اصول کافی). ج ۴. قم: مؤسسه علمی فرهنگی دار الحديث. سازمان چاپ و نشر.
- اسعدی، محمد مصطفی. (۱۴۰۲). «واکاوی ابعاد معرفتی مفهوم سلامت در ادعیه مأثوره (بررسی موردی تعقیب نماز ظهر)». (دعاپژوهی). ۳(۴)، ۵۱-۳۹.
- اقبال، ابراهیم؛ ممتحن، مهدی و حسینی میلانی، سیدمهدی. (۱۳۹۴). «دستورالعمل‌ها و دستاوردهای دعا در نهج البلاغه». *پژوهش‌های نهج البلاغه*. ۱۴(۳)، ۷۵-۱۰۳.
- آمدی، عبدالواحد بن محمد. (۱۳۶۸). *غررالحکم و دررالکلم: مجموعة من کلمات و حکم الإمام علی علیه السلام*. قم: دار الکتاب الإسلامی.
- بابا صفری، نافع. (۱۳۹۸). *تجزیه و تحلیل داده‌های کیفی در مکس کیودی‌ای*. قم: لوگوس.
- جهاندیده، محمود. (۱۳۹۷). «دعا و نیایش راهی به سوی پیشرفت و تکامل معنوی انسان (با تکیه بر قرآن و نهج البلاغه)». *کنگره ملی پیشگامان پیشرفت، تهران*. <https://civilica.com/doc/845089>
- حافظی، معصومه و میرزائی، محمدرضا. (۱۳۹۸). «اسلوب و فلسفه دعا از منظر نهج البلاغه». *پژوهش‌نامه نهج البلاغه*. ۲۳-۳۹، ۲۵(۷).
- حسینی، ثریا سادات. (۱۴۰۲). *دعا در فرهنگ اسلام و آثار آن در اصلاح رفتار*. محدثه طهماسبی فر، ویراستار. چاپ دوم. تهران: هورین.
- خیراللهی، زهرا و خیراللهی، محمود. (۱۳۹۵). «پشتوانه‌های اخلاق از دیدگاه امام علی». *پژوهش‌های نهج البلاغه*. ۱۵(۳)، ۷۲-۵۵.
- دشتی، محمد. (۱۳۸۰). *شناخت ویژگی‌های نهج البلاغه*. چاپ دوم. قم: مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی امیرالمؤمنین (علیه السلام).
- دشتی، محمد. (۱۳۹۰). *ترجمه نهج البلاغه*. چاپ ششم. قم: نشتا (بافرائی).
- دلشاد تهرانی، مصطفی. (۱۳۹۰). *تفسیر موضوعی نهج البلاغه*. قم: دفتر نشر معارف.
- دین‌پرور، سید جمال‌الدین. (۱۳۹۲). *جلوه‌های خداشناسی به روایت نهج البلاغه*. تهران: بنیاد نهج البلاغه.
- رحیم‌زاده خراسانی، حسین. (۱۳۹۶). *عرفان و دعا در نهج البلاغه*. انتشارات دانشگاه قرآن و حدیث.
- طباطبایی، محمدحسین. (۱۳۷۸). *ترجمه تفسیر المیزان* (ج ۱۷). قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، انتشارات اسلامی.
- طبرسی، فضل بن حسن. (بی‌تا). *ترجمه تفسیر مجمع‌البیان* (ج ۴). تهران: فراهانی.
- عشریه، رحمان؛ خرمی، محمد علی و کجوری نژاد، طَیبه. (۱۴۰۲). «عوامل تأثیرگذار در پایداری (رزق طیب) از منظر امام سجاد علیه السلام». (دعاپژوهی). ۳(۵)، ۵۹-۴۲.
- فشکی، یوسف و دالوند، علی‌اکبر. (۱۴۰۲). *سلامت معنوی و بحران‌های بهداشتی*. میلاد رمضانیان. تهران: الف لام. راه.

- محقق، حسین و صحابت انور، سعید. (۱۳۹۶). «روابط اجتماعی و اخلاق از دیدگاه حضرت علی (ع) در نهج البلاغه».
- پژوهش نامه نهج البلاغه. ۵(۱۸)، ۳۱-۱۵.
- محمدباقر مجلسی. مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی. (۱۴۰۳ ه.ق. ۱۹۸۳ م.). بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار (عليهم السلام). بیروت، لبنان: دار أحياء التراث العربی.
- محمدی ایوانکی، محسن و امرائی، رضا. (۱۳۹۸). نظام اقتصادی در نهج البلاغه. تهران: نور علم.
- مصدقیان، حسینعلی. (۱۳۸۷). «بسترهای اخلاق اجتماعی از دیدگاه نهج البلاغه». مطالعات اخلاق کاربردی. ۴(۱۲)، ۲۲-۶.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۹۰). پیام امام شرح تازه و جامع بر نهج البلاغه. تهران: دارالکتب الاسلامیه

